

TÜRK GÖLGE OYUNU KARAGÖZDE İSTANBUL HAYATI

Life in Istanbul in Karagöz, the Turkish Shadow Play

Dr. Dilaver DÜZGÜN*

ÖZ

Türk seyirlik sanatları içinde önemli bir yere sahip bulunan karagöz oyunu, XVI. yüzyıldan sonraki gelişme ve olgunlaşma sürecini İstanbul'da gerçekleştirmiştir. Burada son biçimini aldıktan sonra başka ülkelere yayılan oyun, yüzyıllar boyunca Türk eğlence kültürünün vazgeçilmez unsurları arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde sarayda konaklarda, kahvehanelerde ve açık alanlarda sergilenmiş, böylece geniş kitleler tarafından kabul görmüştür.

Başta Evliya Çelebi ve çeşitli yabancı gezginlerin tanıklıkları olmak üzere çok sayıda eserin verdiği bilgiler, gölge oyununun İstanbul hayatında etkin olduğunu ortaya koymaktadır. İstanbul halkının gündelik hayatının bir parçası haline gelen karagöz oyununda İstanbul hayatının farklı görünüşleri ağırlıklı bir biçimde karşımıza çıkar. Çeşitli gelenek, görenek ve halk inançlarının yanı sıra İstanbul'un farklı semtleri, mesire yerleri, meslekler, sportif etkinlikler ve gündelik hayata ait olaylar Karagöz perdesinde yansımaları bulmuştur. Bu yansıma, Türk gölge oyunu karagözün, özellikle Osmanlı dönemi İstanbul hayatının aydınlanmasında başvurulacak bir kaynak haline gelmesini sağlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Gölge oyunu, karagöz, İstanbul, hayali (karagöz sanatçısı)

ABSTRACT

With a significant place in Turkish performance arts, karagöz shadow play went through its development and maturation process after the 16th century in Istanbul. The play, which spread to other countries after having taken its final shape here, has remained among the essential elements in Turkish entertainment culture for ages. It was performed in the court, palaces, coffee houses and outdoors in the Ottoman period and thus gained recognition among large audiences.

The information provided by many works in addition to the accounts of chiefly Evliya Çelebi and various foreign travelers reveal that shadow play was quite popular in Istanbul life. Various sights regarding the life in Istanbul appear predominantly in karagöz shadow play which became a part of the daily life of the people in Istanbul. Various parts of Istanbul, recreation spots, vocations, sports activities and daily events in addition to various customs and traditions and the beliefs of the people have been reflected on the karagöz screen. This reflection caused the Turkish shadow play Karagöz to become a source of reference in order to shed light upon particularly the life in Istanbul in the Ottoman period.

Keywords: Shadow play, karagöz, İstanbul, hayali (Shadow play master)

Giriş

Türk eğlence hayatında en az 500 yıllık bir geçmişe sahip bulunan gölge oyununun Türkiye'de ilk kez ne zaman ortaya çıktığına dair tartışmalar kesin biçimiyle sonuçlanmış değildir. Ancak, oyunun Türk damgasına kavuşması sürecinin İstanbul merkezli olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu çalışma, İstanbul'un Türk gölge oyunu üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Konunun ele alınması gereken iki boyutu söz konusudur: 1. Gölge oyununun icra mekânı olarak İstanbul, 2. Gölge oyunu metinlerinde İstanbul'un yansımaları. Birinci problem ele alınırken İstanbul hayatında gölge oyununun bıraktığı etkiler ele alınmış, ikinci problemin açıklık kazanması için ise karagöz oyun metinlerine başvurulmuştur. Böyle bir araştırmanın sınırlarını zorlamaması ve özellikle İstanbul vurgusunu dikkatlere sunması bakımından elimizde bulunan onlarca oyun metni içinden bir seçme yapılmış ve kâr-ı kadim olarak adlandırılan 28 oyun metni incelenmiştir. Tümü Hellmut Ritter tarafından yazıya geçirilen ve daha sonra Cevdet Kudret'in bir araya getirdiği 28 oyun şunlardır: Abdal Bekçi, Ağalık, Bahçe, Balık, Büyük Evlenme, Canbazlar, Cazular, Çeşme, Ferhad ile Şirin, Hamam, Kanlı Kavak, Kanlı Nigâr, Kayık, Kirginlar, Mandıra, Meyhane, Orman, Ödüllü (Pehlivanlar), Salıncak, Sünnet, Şairlik, Tahir ile Zühre, Tahmis, Ters Evlenme, Tımarhane, Yalova Safası, Yazıcı.¹

1. Gölge Oyununun İcra Mekânı Olarak İstanbul

Türk gölge oyununun kökeni ile ilgili bilgilerin bir kısmı efsane ve rivayetlerden, bir kısmı da tarihsel belgelerden oluşur. Cami inşaatı ile ilgili efsaneler çeşitlilik arz eder ve bunlar karagözün Türkiye'de ilk kez ortaya çıkışı konusunda mekân olarak Bursa civarını, zaman olarak Orhan Gazi veya Yıldırım Bayezit dönemini, yani XIV. yüzyılı gösterirler.² Bu efsaneler arasında bir de oyunun mucidi olarak sunulan Şeyh Küşteri'nin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Türk tiyatro tarihi araştırmalarının büyük ismi Metin And, konuyla ilgili kitap ve makalelerinde efsane ve rivayetleri, başta Evliya Çelebi olmak üzere yerli ve yabancı gezginlerin izlenimlerini ve diğer tarihsel belgeleri ayrıntılı bir biçimde inceleyerek gölge oyununun Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi dönüşünde İstanbul'a getirdiği sanatçılar tarafından Türkiye'ye taşındığı kanaatine ulaşır.³ And'ın bu görüşü kültür tarihi araştırmacıları arasında genel bir kabul görmeye birlikte sözlü rivayetlerin ortaya koyduğu soru işaretlerini bütünüyle ortadan kaldırmamıştır. Karagöz oyununun mukaddime bölümünde yer alan perde gazellerinde oyunun mucidi olarak sunulan ve kendisinden meslek piri sıfatıyla ve saygıyla bahsedilen Şeyh Küşteri'nin kimliğinin açıklığa kavuşturulması, bu konuda araştırmacılar için yeni ufuklar açacak niteliğe ve öneme sahiptir. Aynı şekilde, Orta Asya Türk topluluklarının eğlence, hatta kısmen inanç hayatında önemli bir yere sahip bulunan "çadır hayal" in mahiyeti hakkında doyurucu bilgilerin elde edilmesi de araştırmalara ciddi boyutlar kazandırabilecek niteliktedir.

Bu tartışmalar arasında ortaya çıkan gerçek şudur: 1517'den önce Türkiye'de gölge oyununun varlığını kanıtlamak güç olduğu kadar bu tarihten önce Türklerin böyle bir oyunla tanışmamış olduklarını iddia etmek de aceleci davranmaktan öte bir tutum

¹ Cevdet Kudret, *Karagöz*, 3 c., Bilgi Yay., Ankara 1968-1969-1970

² Saim Sakaoğlu, *Türk Gölge Oyunu Karagöz*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s.36-39

³ Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul 1985, s. 275

olmaz. Bu noktada İstanbul'u gölge oyununun doğuş yeri olarak kabul etmek ne kadar tutarlı olur? Bu soruyu Sabri Esat Siyavuşgil şöyle yanıtlar: "Karagöz mevzuubahs ise, evet; hayal mevzuubahs ise, hayır."⁴

İstanbul'un, Türk gölge oyununun ilk kez ortaya çıktığı yer olup olmadığı tartışılabilir ise de oyunun gelişme ve olgunlaşma sürecini bu kentte tamamladığı kesin bir gerçektir. XVI. yüzyılın ünlü şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin fetvalarına girmesi,⁵ onun, imparatorluk başkenti İstanbul'da toplumun bütün kesimleri tarafından bilinen bir oyun olduğunu ortaya koyar. 1582 şenliğini anlatan Surname-i Humayun'da oyunun tasvir edildiği biçimi de yine gölge oyununun XVI. yüzyıl İstanbul eğlence hayatında önemli bir boyut kazandığına işaret eder.⁶ Hatta XVI. yüzyıla ait bir belgede "cemaat-i hayal-i zilciyan" başlığı altında oyuncu takımlarının adlarının verilmesi ve takımların kaçır kişiden oluştuğlarının belirtilmesi, bu oyuncu gruplarının İstanbul eğlence hayatında etkin olduklarını gösterir.⁷ XVII. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi de döneminin meslek grupları arasında "hayal-i zilciyan" ve "hayal-i zıll-i tasvirciyan"ı anar.⁸ Bütün bu belgeler, gölge oyununun XVI ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'da gelişimini tamamladığı görüşünü desteklemektedir.

İstanbul'da biçimlenen ve Türk milli kültürünün bir parçası haline gelen gölge oyunu, gerek saray çevresinde ve aydınlar arasında, gerekse halk arasında yaygın bir oyun olma özelliği kazanmıştır. İstanbul'un, uzun bir süre imparatorluk başkenti ve daima bir sanat şehri oluşu, onun gölge oyunu ile bütünleşme sürecini hızlandırmış ve kalıcı hale gelmesini sağlamıştır. Bu süreçte sanatçı ve izleyici gruplarının birbirlerini etkilediği, hatta oyunun başka sanat kollarıyla etkileşime girdiği görülür. İstanbul kenti, sanatçısını yetiştirmiş, oyunlara kendi bünyesinden malzeme vermiş, sergilenme zeminlerini oluşturmuştur. "Karagöz oyunlarını oynatan hayaliler, buldukları siyasal, kültürel çevreden etkilenen, bu etkiyle eserlerini ortaya koyan ve eserleriyle o çevreyi etkileyen sanatçılardır. Bu açıdan karagöz oyunlarını sahneye kondukları dönem Osmanlı toplumunun gerçeklerinden bağımsız düşünebilmenin imkânı yoktur."⁹ Hatta

⁴ Sabri Esat Siyavuşgil, *İstanbulda Karagöz ve Karagözde İstanbul*, Eminönü Halkevi Yay., İstanbul 1938, s. 3-4

⁵ Ebussuud Efendi'nin fetvaları arasında doğrudan gölge oyunu ile ilgili üç fetva tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri şöyledir: MES'ELE: Hayal-i zil için bazı ehl-i basiret "hayal-i zıllın hakikat ilminden nasibini alan için en büyük ilet olduğunu gördüm. Kişiler ve silüetler geçip yok oluyor ve hızlı bir şekilde ortadan kayboluyor. Oysa muharrik (gölge oyunu ustası) yerinde kalıyor" demiştir. Hem "mahal-i ibrettir" deyu buyurduğu vaki midir? ELCEVAP: Vakidir. Erbab-i besair-i selimeye ibret-i acibedir. (Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1972, s. 201)

⁶ Metin And, a.g.e., s. 279

⁷ And, a.g.e., s. 281

⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammet Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.I, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996, s. 338

⁹ Aynur Koçak, "Karagöz Oyunlarındaki Tuzsuz Deli Bekir Tipi Üzerinde Bazı Değerlendirmeler", *Milli Folklor*, sayı: 56, Kış 2002, s. 121-129

oyunların sergilendiği ortamlar yeni sanat eserleri vücuda getirilmesine de zemin hazırlamıştır. Şehzadelerin doğumu veya evlenmeleri, padişahın tahta çıkışı, bir yabancı devlet adamının İstanbul'a gelişi gibi gerekçelerle düzenlenen şenlikler, surname adlı manzum veya mensur eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu eserler karagözün saray tarafından organize edilen bu tür şenliklerde de yer aldığını gösteriyor.¹⁰

XIX. yüzyılda İstanbul'da karagöz oyunlarının sunulduğu mekânların çokluğu dikkat çekiyor. Bunların bir kısmı sadece karagöz gösterimleri için düzenlenen yerler olduğu gibi bazıları da gölge oyunu sanatçılarına kapılarını açan başka mekânlardı. Özellikle kahvehaneler, diğer sanatsal etkinliklerin yanı sıra karagöz gösterimlerine de ev sahipliği yapıyorlardı. Ayrıca İstanbul'un çeşitli semtlerindeki hanlarda ve bahçelerde de karagöz oynatıldığı biliniyor. Metin And, çeşitli kaynaklardan tespit ettiği bu mekânların adlarına eserinde yer vermiştir.¹¹

2. Gölge Oyunu Metinlerinde İstanbul Hayatı

Türk gölge oyunu geleneğinde ve oyun metinlerinde İstanbul, çeşitli görünüşleriyle karşımıza çıkar. Yukarıda belirtildiği gibi bu çalışmada incelediğimiz oyun metnininin kâr-ı kadim olmasına özen gösterilmiştir. Kâr-ı kadim oyunların XVI, XVII. yüzyıllarda ortaya konulduğu ve o dönemlerde toplumun gündeminde olan konuları ele aldıkları biliniyor. Ancak, her sanat dalında olduğu gibi gölge oyununda da değişen şartların farklı bakış açılarının gelişmesine neden olması ve sunulduğu dönemi çeşitli açılardan yansıtması kaçınılmazdır. Bu nedenle elimizdeki kâr-ı kadim oyun metinleri, konularını önceki yüzyıllardan almakla birlikte büyük ölçüde, tespit edildikleri ve yazıya geçirildikleri dönemin, yani XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarının yaşam tarzını yansıtırlar. Oyunlarda şimendifer, sinematograf, tiyatro, itfaiye, Şirket-i Hayriye gibi XIX. yüzyılda ortaya çıkan araç, sanat etkinliği ve kurum adlarına yer verilmesi, bunların XIX. yüzyıl İstanbul hayatından birçok unsuru aldığını göstermektedir.

Oyunlarda İstanbul hayatı karagöz perdesinin imkânları ölçüsünde dikkatlere sunulur. Burada, bir makalenin şartlarını zorlamayacak biçimde, öne çıkan bazı özellikler ele alınacaktır.

2.1. Yer adları

İncelediğimiz karagöz oyun metinlerinde en çok dikkat çeken husus, yer adlarına sıkça rastlanmasıdır. Bunların bir kısmı İstanbul dışındaki çeşitli il ve ilçe gibi yerleşim merkezleridir. Yer adlarının çoğu İstanbul'la ilgilidir. Oyunlarda İstanbul'dan İstanbul diye bahsedildiği gibi Asitane-i Aliyye, Dar-ı Hilafet-i Aliyye, Der-Aliyye gibi adlarla da

¹⁰ Örneğin, Güranlı Hızır olarak tanınan Hızri, 1252 (1836) yılında II. Mahmut'un şehzadeleri Abdülmecid ve Abdülaziz için düzenlenen düğünü anlattığı surnamesinde gölge oyunundan şöyle bahseder:

Kimi oldı perde-i lu'b-ı hayale perdegi

Bezle ile iyledi halkı ser-a-ser dil-güşa

(Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 275, 787)

¹¹ And, a.g.e., s. 332-333

bahsedilmektedir. Oyunlarda İstanbul'un birçok semti, mahallesi, sokağı çeşitli vesilelerle gündeme gelir. Bunlardan tespit edebildiğimiz 105 yer adı şunlardır:

Akbıyık, Aksaray, Anadoluhisarı, Anadolukavağı, Arnavutköyü, Atpazarı, Ayvansaray, Balat, Balık Pazarı, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beyazıt, Beykoz, Beylerbeyi, Beyoğlu, Bitpazarı, Boğaziçi, Boyacıköyü, Büyükçekmece, Büyükdere, Cibali, Cihangir, Çakmakçılar yokuşu, Çamlıca, Çarşamba Pazarı, Çavuşbaşı, Çemberlitaş, Çene, Çengelköyü, Çukurçeşme, Direklerarası, Dörtkardeşler, Edirnekapısı, Erenköyü, Esirpazarı, Eyüp, Fatih, Fener, Feriköyü, Fındıklı, Firuzaga, Galata, Göksu, Göztepe, Güzelhisar, Halicioğlu, Harem, Haseki, Hasköy, Havuzbaşı, Haydarpaşa, İncirli Kuyu, İstinye, Kabataş, Kadıköyü, Kadırga, Kağıthane, Kandilli, Kanlıca, Karagümrük, Kasımpaşa, Koska, Kumkapı, Kuruçeşme, Kuzguncuk, Küçükçekmece, Küçüksu, Lutfupaşa, Maltepe, Merdivenköyü, Mirgün, Odunkapısı, Parmakapı, Pendik, Rumelihisarı, Salacak, Salıpazarı, Samatya, Saraçhane, Sarayburnu, Sarıgözel, Sarıyer, Selamsız, Silahtar, Silivri kapısı, Sirkeci, Sulukule, Tahtakale, Taksim, Tarabya, Tavukpazarı, Tepebaşı, Terlikçi Sokağı, Tophane, Toptaşı, Unkapanı, Üsküdar, Vefa, Yağkapanı, Yahnikapan Sokağı, Yedikardeşler, Yenikapı, Yeniköy, Yenimahalle, Zeyrek yokuşu. Bunlardan Fatih semtinin adı iki kez *Sultan Mehmet* olarak geçer.

Ayrıca Harem iskelesi, Karacaahmet Mezarlığı, Kız Kulesi, kimi kez Çarsu-yı Kebir olarak sunulan Kapalıçarşı, Kıztaşı, Mısır Çarşısı, Simkaş Hanı, gibi yapılar da söz konusu edilir.

2.2. İnançlar, gelenek ve görenekler

Karagöz oyunlarında İstanbul halkının çeşitli konulardaki inançları, gelenek ve göreneklere dikkatle sunulur. Bu açıdan bakıldığında her oyunun gelenek, adet, inanç veya gündelik hayatla ilgili bir problemi ele aldığı anlaşılır. Örneğin *Büyük Evlenme*'de İstanbul'un evlenme gelenek ve adetleri, *Şairlik*'te saz şairleri ve müsaare gelenekleri gündeme getirilir. Oyunların gerek muhavere, gerekse fasıl bölümlerinde yer alan gündelik hayatla ilgili birçok uygulamanın söz konusu olduğu görülür. Abdal Bekçi oyununun başındaki muhavere hanımların hamam sefası çeşitli yönleriyle tasvir edilir; hamama müşteriler tarafından turşu götürülmesi, *ana kadın* adlı görevlinin müşterileri karşılaması, emzikli kadının turşu istemesi gibi ayrıntılar aktarılır. Bu arada çeşitli hamam eşyaları, araç-gereçleri tanıtılır: peştamal, silecek, küçük havlu, baş havlusu, nalın, hamam taşı, endam aynası, el aynası, baş tarağı, elbise fırçası. Ayrıca, farklı oyunlarda çeşitli hamam adları geçer. Çukur Çeşme Hamamı, Tophane Hamamı, Kasavat Hamamı, Kurubalık Hamamı ve Şifa Hamamı, bunlardan birkaçıdır.

Ramazan ayıyla ilgili olarak oruç, iftar topu, sahur, mahya gibi ibadet, adet ve uygulamaların söz konusu olduğu karagöz oyunlarında idgâh diye adlandırılan bayram yerinden de sıkça söz edilir. Dolap adı verilen salıncak, idgâhın ilk akla gelen eğlence aracıdır.

Başta görücülük olmak üzere çeşitli düğün adetleri, büyücülük, cincilik, cin çarpması, falcılık gibi her dönemde varlığını koruyan halk inanmalarının İstanbul'daki

görünüşü hayal perdesine yansıtılır. Komşuluk ilişkileri, aile hayatı, meslek merasimleri, ticaret, bereket, kısmet gibi konulardaki inançlar farklı açılardan dikkatlere sunulur.

2.3. Meslekler ve çeşitli iş kolları

Oyunların sahnelendiği dönemlerde İstanbul'da etkinliğini sürdüren çok sayıda meslek, zanaat, sanat ve iş kolları, çeşitli vesilelerle karagöz perdesinde yer bulur. Kâr-ı kadim oyunlardan tespit ettiğimiz 78 iş ve meslek adı şunlardır:

Ahçı, aktar, ana kadın, astarcı, aşureci, ayvaz, bahçıvan, bakıcı, bakkal, balıkçı, beki, berber, bezirgan, börekçi, büyücü, camcı, cambaz, curcunabaz, çamaşırı, çengi, çulha, deveci, dondurmacı, dülger, ebe, eczacı, ekmekçi, enfiyeci, eşekçi, fundacı, gazinocu, gemici, gözlükçü, hamal, hamamcı, hekim, işkembeci kaşıkçı, kadayıfçı, kahveci, kahya, kalafatçı, kasap, kayıkçı, keserci, kilimci, köçek, kuyumcu, küllhancı, lağımçı, manav, manifaturacı, maşacı, meddah, meyhaneci, muhallebici, musikişinas, muslukçu, mutaf, nakkaş, natır, nöker, oyuncakçı, örücü, palyaço, rençber, saatçi, sazçı, semerci, sünnetçi, şatır, şekerçi, şerbetçi, terzi, turşucu, yazıcı, yorgancı, zerzevatçı.

2.4. Beslenme kültürü

İstanbul halkının beslenme kültürü ilgili ayrıntıları da oyun metinlerinde bulmak mümkündür. Başta normal ekmek ve francala adı verilen, özel bir undan yapılmış olan ekmek olmak üzere çorba, işkembe çorbası, balık ızgarası, fasulye yahnisi, keşkek, kıyma, kuru fasulye, musakka, pilav, taskebabi, tatar böreği, yahni gibi yemek adları geçer. Bu yemeklerin yapımında kullanılan soğan, sarımsak, tuz, biber, salça, gibi yemek malzemeleri de sık sık gündeme gelir. Armut, biber, bürülce, dereotu, domates, enginar, erik, fasulye, havlıcan, hindistan cevizi, ıspanak, kabak, karanfil, karpuz, kayısı, kereviz, lahana, limon, maydanoz, nane, nar, nohut, patlıcan, pırasa, portakal, salatalık, sinameki, şalgam, şeftali, tere otu, turp, üzüm, zerdali, gibi meyve, sebze ve baharatlar yeri geldiğinde söz konusu edilir. Et, balık pastırma ve sucuk da yemeklikler arasında anılır. Helva, pekmez, peynir, zeytin gibi kahvaltılık yiyeceklerden bahsedilir. Aşure, ballı lokma, ekmek kadayıfı, güllaç baklavası, kadayıf, kurabiye, muhallebi, pasta, revani, sütlaç, dilberdudağı, keşkülüfukara, hanımparmağı, hanımgöbeği gibi tatlılar tanıtılır. Karagöz oyunlarında adı geçen içecekler de şunlardır: kahve, nargile, adaçayı, ıhlamur, ağaç hatmisi, mürver çiçeği, limonata.

2.5. Çeşitli sanatsal etkinlikler, eğlence hayatı, oyunlar

İstanbul'da ortaya konulan çok sayıda sanatsal gösteri karagöz oyunlarında gündeme gelir. Hatta bunların bir kısmı oyun içinde oyun yöntemiyle seyirciye sunulur. Perdede ayrıca bir karagöz perdesinin kurulması ve gölge oyunu gösteriminin sunulması, meddah ve ortaoyunu, köçek, çengi, curcuna gösterilerine yer verilmesi gibi. Ayrıca çeşitli rakslar, palyaço, kemancı, defçi, davulcu gibi sanatçıların perdede görülmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu arada çeşitli şarkıların okunması, mani ve bilmecelerin ortaya konulması, hikâye anlatılması, aşık fasıllarının sunulması ve zaman zaman bu fasılların gerçekleştiği mekânlardan, *adam aman* sözleriyle başlayan cinashı manilerin sıkça okunduğu tulumbacı kahvelerinden, hokkabazlıktan, tiyatro

salonlarından söz edilmesi, İstanbul'un eğlence hayatıyla ilgili birçok ayrıntının karagöz perdesinde yer bulduğunu gösteriyor.

Oyunlarda sarhoş ve kabadayılardan uğrak yeri olan meyhanelere de rastlanır. Avram Papi'nin Meyhanesi, Kafesli Meyhane gibi mekân adları geçer. Ayrıca aşüfte kadınların eğlenceleri arasında içki alemlerine de yer verilir. Yabancı erkeklerle evlilik dışı ilişki kuran Kanlı Nigâr gibi kadınların evlerinde bulunan içki çeşitleri abartılı bir biçimde sunulur. Birer batakhane görünümünde olan bu evlerde ve meyhanelerde bulunan içki adları şunlardır: rakı, şarap, konyak, amer, viski, mastika, absent, iksir, venso, kakao, bermut, oltom, şampanya, bordo, pismark, rom. Meze türleri de şöyle sıralanır: balık tavası, midye dolması, lüfer ızgara, sığır dili, havyar ezmesi, turşu balığı (salamura balık), elma, armut, üzüm, kavun, karpuz, incir. Ayrıca karagöz perdesinin bazı tipleri afyon kullanırlar. Özellikle Tiryaki, bir afyon bağımlısıdır ve aksesuarı arasında bir de enfiye kutusu vardır.

Karagöz oyunlarında çeşitli oyunların adları bazen oynanış biçimleriyle ilgili ayrıntılarla birlikte dikkatlere sunulur. Açık havada oynanan turnike, arkalıç, köşe kapmaca, ecelbeşiği, tahtaravalli gibi oyunların yanı sıra tavla, domino, satranç gibi masa üstü oyunlarından da bahsedilir. Bir kısmı günümüzde bilinmeyen çeşitli oyun adları şunlardır: peçiç, yüzük, paket oyunu, laco, balık kaçtı, tramvay, körebe, masana.

2.6. Giyim kuşam ve süslenme

Türk gölge oyununda perdeye gelen tiplerin kıyafetleri kadar konuşmalar arasında geçen giyim kuşama ilgili tasvirler de döneminin İstanbul hayatını bir başka yönüyle dikkatlere sunar. Özellikle kadın giyimi, süslenme ve makyajla ilgili önemli ipuçları ortaya konulur. Kadınların kullandığı ziynet eşyaları ve takılar arasında altın, inci, elmas, yakut, zümrüt gibi mücevherler; hotoz, altın saat, akarsu diye adlandırılan gerdanlık, yıldız iğnesi, broş, yüzük, küpe, bilezik ve beşibiryerde bulunur. Hatta bunların taşlı yüzük, tek taşlı yüzük, dut-küpe gibi farklı türlerinden, akmağçılar simidi olarak adlandırılan özel bir hotoz biçiminden bahsedilir. Makyaj gereçleri olarak da tuvalet takımı, pudra kutusu, allık, düzgün, rastık, pudra ve sürme adları geçer.

Tahir ile Zühre oyununda Zühre'nin babasının Karagöz'e söylediği şu sözler, dönemin İstanbul hayatında özellikle varlıklı ve zevk sahibi aileler arasında geçerli olan kadın makyajı, giyim kuşamı, edası ve gönül ilişkileri hakkında fikir verebilecek niteliktedir:

Hanıma söyle "efendi şükûfe-zarda teşrifine muntazır" de. Serine kelle-puşunu örtün de gelsin, anber geysularını tarasın da gelsin, Ebrularına rastık çeksın de gelsin, müjgânına sürme çeksın de gelsin, ruhsarına zülûflerini döksün de gelsin, sib-i zenehdanını örtün de gelsin, vech-i zibasını örtün de gelsin, elbise-i fahiresini giysin de gelsin, yeşil camelerini giysin de gelsin, gûşuna mengüşunu taksın da gelsin, altın bileziğini koluna, tek taşlı yüzüğünü parmağına taksın da gelsin, sarı kemerini beline, yelpazeyi eline alsın da gelsin, yaşmaklarını giysin de gelsin, çeşm-i mahmurlarını süzerek, etraf u eknafi gezerek gelsin, reftar ile naz ederek gelsin, bin naz ile işvebazlıkla

gelsin, servi gibi hıram eyliyerek gelsin, vücud-ı nazikanelerini incitmiyerek gelsin, kalb ferahnak olup safalarla meserretle gelsin.¹²

2.7. Musiki

Karagöz oyunlarında musiki ayrı bir yer tutar. Tiplerin perdeye yansıttıkları musiki atmosferinin yanı sıra konuşmalarda geçen müzik terimleri, İstanbul musiki hayatının oyunlara çok etkili bir biçimde yansıdığını gösterir. Bir yandan halk çalgıları, diğer yandan entelektüel çevrelerde varlığını koruyan musiki zevki karagöz perdesinde ayrıntılarıyla sunulur. Saz, davul, zurna, def, dümbelek, ud, keman gibi enstrüman adlarına, âşık fasılları, semai, kerem ve garip havalarına değinilir. Ferhat ile Şirin oyununun muhavere bölümünde Hacivat, Karagöz'le konuşurken şu makam adlarını sıralar: mısri, halebi, bağdadi, trablusşami, leyli, yürük beste, aksak semai, türk aksağı, nev-zemin, nim-devir, râst, neva, nihavend, rahatül-ervah, ısfahan, hisar-buselik, evc-ârâ, çargâh, ferahnâk, neva-yi tatar, karabatak, saba, beste-nigâr, hüizam, nev-eser, hüseyinî-aşiran, nühüft, çifte-düyek, devr-i revan, zencir, devr-i kebir, segâh, sabâ, muhayyer-sünbüle, acem-kürdi, neva-yi kürdi, araban, tarz-ı cedit, şevk-aver, dilkeş-haveran, sûzinâk, müstear, mahur.¹³

2. 8. Tipler

Türk gölge oyununun tipleri de İstanbul'da yaşayan farklı etnik ve dinsel kökenlere, kültürel ve sosyal çevrelere mensup insanları temsil etmektedir. Bunlardan her birinin fiziksel görünümüleri, ruhsal durumları, giyim kuşamları ve davranış biçimleri, ayrı ve kapsamlı bir araştırmanın konusu olabilecek boyuttadır. Karagöz oyununun kalabalık şahıs kadrosu dikkate alındığında oyunların sergilendiği döneme ait İstanbul'un insan tipi üzerine ciddi ayrıntıların ortaya çıkacağı muhakkaktır.

2.9. Diğer unsurlar

Lale devri adı verilen dönemle ünlü İstanbul'un her dönemde zengin bir çiçek kültürünü bünyesinde barındırdığı bilinir. İstanbul'da yetişen ve kibar konaklarını, bahçeleri süsleyen çiçeklerden bir kısmı gölge oyunu perdesinde de mevcuttur. Fesleğen, şebboy, nergis, yasemin, karanfil, gül, sümbül, menekşe, şebboy, hatmi çiçeği, gelincik çiçeği, menekşe gibi çiçeklerden, salkım ağaçlarından, karanfil saksılarından bahsedilir.

Karagöz oyunlarında Osmanlı eğitim sistemi içinde okutulan belli başlı eserler ve müfredat hakkında bazı bilgilere de rastlamak mümkündür. Özellikle kendi birikimini vurgulamak üzere Hacivat'ın Arapça, Farsçadan, İ'rab ve İ'lalden, uzun yıllar Osmanlı medreselerinde okutulan Sarf, Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Merah, Avamil, Kâfiye, İzhar, Mantık gibi kitaplardan bahsettiği görülür. Hacivat'ın adını andığı diğer eserler şunlardır: Risale-i Ahlak, Medhal-i Kavaid, Hikâye-i Müntehabe, Talim-i Farisi, Kavaid-i Farisi, Tuhfe-i Vehbi, Sübha-i Sıbyan, Pend-i Attar, Gülistan, Hafız Divanı.

¹² Cevdet Kudret, *Karagöz*, c. 2, Bilgi Yay., Ankara 1969, s. 220-222

¹³ Cevdet Kudret, a.g.e., s. 108-111

Bunlardan başka, kişi adları, lakaplar, İstanbul'un ünlü simaları, dükkân, apartman, yalı ve köşkleri, ünlü işyerleri, mesire yerleri, resmi kuruluşlar, sokak satıcıları, ev dekorasyonu ve eşyaları, çeşitli işyerlerinde kullanılan araç gereçler, ölçüler, para birimi, deyimler, atasözleri, çeşitli denizcilik ve balıkçılık kavramları, hastalık adları ve gündelik hayatla ilgili daha başka ayrıntılar karagöz perdesinde seyircilere sunulur.

Sonuç

Gelişmesini imparatorluk başkenti İstanbul'da tamamlayan ve böylece Türk milli zevkiyle şekillenen karagöz oyunu bir yandan İstanbul'un eğlence hayatına farklı görünüm kazandırırken bir yandan da kendi bünyesine İstanbul hayatından çeşitli unsurları almıştır. Oyunlarda İstanbul'un çeşitli semt, mahalle, sokak, cadde adları; cami, hamam, köşk, iskele, kule gibi yapılar çokça anılır. Birtakım gelenek ve görenekler, adetler ve inançlar, oyunların ortaya konulduğu dönemin İstanbul hayatı hakkında önemli ipuçları verecek niteliktedir. Oyunlar, İstanbul halkının dili, eğitimi, giyim kuşamı, beslenme kültürü hakkında ayrıntılı bilgilerin yanı sıra İstanbul'daki sanatsal etkinlikler, eğlence yerleri ve biçimleri, oyunlar, müzik dünyası, edebiyat ve sanat atmosferi ile ilgili zengin bir tablo sunar. Bu yönüyle karagöz oyunları kendi şartları içinde küçük bir İstanbul ansiklopedisi niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- AND, Metin, *Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul 1985.
- ARSLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Dügünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Bşk. Yay., Ankara 1999.
- Cevdet Kudret, *Karagöz*, 3 c., Bilgi Yay., Ankara 1968-1969-1970.
- DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1972.
- Evlîya Çelebi b. Derviş Muhammet Zilli, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c.1, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yay., İstanbul 1996.
- KOÇAK, Aynur, "Karagöz Oyunlarındaki Tuzsuz Deli Bekir Tipi Üzerinde Bazı Değerlendirmeler", *Millî Folklor*, sayı: 56, Kış 2002, s. 121-129.
- SAKAOĞLU, Saim, *Türk Gölge Oyunu Karagöz*, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- SİYAVUŞGİL, Sabri Esat, *İstanbulda Karagöz ve Karagözde İstanbul*, Eminönü Halkevi Yay., İstanbul 1938.
- SİYAVUŞGİL, Sabri Esat, *Karagöz Psiko-sosyolojik Bir Deneme*, Maarif Vekilliği Yay., İstanbul 1941.
- ÜNGÖR, Etem Ruhi, *Karagöz Musikisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.